

Polityka władz Polski Ludowej wobec rolnictwa

Reformy ustrojowe i polityka agrarna w latach 1944–1955

Narzucone Polsce władze komunistyczne znacznie bardziej niż poprawą sytuacji zrujnowanego przez wojnę rolnictwa zainteresowane były przemianami ustrojowymi. Dały temu wyraz w manifestie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), w którym znalazła się zapowiedź natychmiastowego przystąpienia do realizacji radykalnej reformy rolnej¹. W ten sposób starano się ograniczyć wpływy rządu londyńskiego i polskiego państwa podziemnego, które także występowały z postulatami przemian strukturalnych w rolnictwie².

Szczegółowe zasady reformy agrarnej uregulowane zostały dekretem z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej oraz dekretem z 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska³. Zgodnie z dekretami powołano Państwowy Fundusz Ziemi (PFZ), przejmujący grunty niemieckie, mienie zdrajców narodu oraz gospodarstwa o powierzchni ponad 50 ha, a na terenach zachodnich Polski międzywojennej w zasadzie o powierzchni ponad 100 ha. Grunty PFZ postanowiono rozdzielić między drobnych chłopów, dzierżawców i robotników rolnych, celem utworzenia nowych gospodarstw lub upełnorolnienia istniejących.

Realizując dekryty rozparcelowano łącznie 6,1 mln ha przejętych gruntów między 1,1 mln rodzin. Reforma spełniła zadanie polityczne w sferze likwidacji największych gospodarstw. Zdecydowanie gorsze były efekty w zakresie redukcji gospodarstw najmniejszych (do 5 ha), gdyż ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw do 50 ha przekraczał pod koniec lat czterdziestych aż 61 proc.⁴

Zdaniem wybitnego ekonomisty rolnego Juliana Poniatowskiego, błędem było ograniczenie parcelacji do 6 mln ha, gdy można było przeznaczyć na ten cel jeszcze ok. 3 mln ha przekazanych na tworzenie majątków państwowych oraz pozostawionych w ramach PFZ. Według jego opinii ziemia ta powinna

¹ Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, zał. do DzU 1944, nr 1.

² Zob. *O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej*, Warszawa 1944, s. 9.

³ DzU 1944, nr 4, poz. 17; *ibidem* 1946, nr 49, poz. 279.

⁴ *Rocznik statystyczny 1949*, Warszawa 1950, s. 329; Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (dalej: PKPG), *Rozwój gospodarki narodowej PRL w latach 1945–1954. III. Rolnictwo i leśnictwo*, Warszawa 1955, s. 2; *Rolniczy rocznik statystyczny 1945–1966*, Warszawa 1966, s. 115.

zasilić istniejące gospodarstwa chłopskie, celem dalszego powiększenia ich are-
ału, co dałoby lepsze efekty strukturalne, niż tworzenie nowych, niesamodziel-
nych gospodarstw. W tym sposobie parcelacji Poniatowski i niektórzy inni eko-
nomiści dopatrywali się kroków przygotowawczych do socjalizacji rolnictwa⁵.

Nie ulega wątpliwości, że pozostawienie wysokiego udziału gospodarstw
karłowatych i małorolnych oznaczało zgodę na niską towarowość rolnictwa
indywidualnego i jego stagnację. Władze komunistyczne zasadniczą popra-
wę sytuacji w rolnictwie widziały w zgodnych z ich pryncypiami ustrojowymi
zmianach własnościowych. Zaczątkiem socjalizacji było utworzenie z części
gospodarstw wielkoobszarowych, głównie poniemieckich, Państwowych Nie-
ruchomości Ziemskich, Państwowych Zakładów Chowu Koni i Państwowych
Zakładów Hodowli Roślin, przekształconych w 1949 r. w Państwowe Gospo-
darstwa Rolne (PGR)⁶. Postawiono przed nimi zadanie stworzenia bazy zaopa-
trzeniowej w żywność dla rosnącej ludności miast. W tym celu gospodarstwa
państwowe miały szybko zwiększyć swój udział w produkcji towarowej zbóż
i mięsa. Akcentowano także ich rolę jako wzorca nowoczesnej gospodarki
rolnej, sprzyjającego dalszym przeobrażeniom ustrojowym na wsi⁷. W 1949 r.
PGR-y obejmowały 2,2 mln ha ziemi, a ich udział w całej powierzchni gruntów
objętych uprawami zbliżył się do 11 proc.⁸

Początkowo złożonym problemem politycznym okazała się kwestia kolek-
tywizacji rolnictwa. Polska Partia Robotnicza (PPR) pod rządami Władysława
Gomułki ze względów taktycznych odżegnywała się od szybkiego wdrożenia,
zapowiadanych programowo, zmian w rolnictwie. Odsuwała jego kolektywi-
zację do czasu stworzenia odpowiednich warunków ekonomicznych i tech-
nicznych. Czołowy działacz PPR Edward Ochab mówił na ten temat w końcu
1945 r.: „...stoimy na gruncie indywidualnej gospodarki chłopskiej i jesteśmy
przeciwni kolektywizacji [...] rozwój wsi i całej gospodarki polskiej nie może
być i nie będzie kopią rozwoju rosyjskiego [...]. Wieś polska będzie rozwijać się
tak, jak tego będą sobie życzyć sami chłopcy”⁹. W rezultacie wszelkie inicjatywy,
mogące tylko sugerować kolektywizację, spotykały się z oficjalnie wyrażaną
niechęcią władz państwowych. Dotyczyło to zarówno wspólnot parcelanckich
w Wielkopolsce, jak i spółdzielni osadniczo-parcelacyjnych na Ziemiach Za-
chodnich i Północnych (ZZiP)¹⁰.

⁵ J. Poniatowski, *Uwagi o ustroju rolnym PRL* [w:] *Dylematy gospodarki polskiej*, Londyn 1965, s. 58.

⁶ J. Kaliński, *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948–1956*, Warszawa 1987, s. 170.

⁷ W. Krasicki, *Kierunki rozwoju rolnictwa*, „Gospodarka Planowa” 1953, nr 12, s. 11.

⁸ Obliczono na podstawie: *Rocznik statystyczny 1949...*, s. 53

⁹ E. Ochab, *Wieś polska na nowych drogach. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR*, Łódź 1946, s. 31.

¹⁰ Por. H. Ślabek, *Polityka agrarna PPR (Geneza i realizacja)*, Warszawa 1967, s. 393.

Jednak struktura własnościowa, ukształtowana w związku z reformą rolną i osadnictwem na ZZiP, była nie do pogodzenia z docelowym programem agrarnym komunistów. Do jego realizacji PPR przystąpiła w 1948 r., na co istotny wpływ miało stanowisko nowo powstałego Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych, które wezwało do likwidacji w państwach podporządkowanych ZSRS pozostałości kapitalizmu, w tym gospodarki drobnotowarowej na wsi, na drodze uspołdzielczenia. Zarys programu kolektywizacji wsi w Polsce przedstawiony został na plenum Komitetu Centralnego we wrześniu 1948 r., już po sformułowaniu zarzutu o prawicowo-nacjonalistycznym odchyleniu w kierownictwie PPR i wyrugowaniu Gomułki z funkcji sekretarza generalnego partii. Program przewidywał powolny proces uspołdzielczenia, uzależniony od możliwości ekonomicznych państwa. Podkreślał niezbędność przestrzegania zasady dobrowolności członkostwa oraz tworzenia spółdzielni ekonomicznie silnych, stanowiących wzór i zachętę dla chłopów gospodarujących indywidualnie. W procesie kolektywizacji rolnictwa zastosowano kryteria klasowe, założycielami i członkami gospodarstw zespołowych mogli być wyłącznie chłopci mało- i średniorolni. Dostęp do spółdzielni produkcyjnych zamknięto bogatszej części wsi, politycznie i propagandowo nazywanej kułactwem¹¹.

Plenum wrześniowe KC PPR, określając poziom uspołdzielczenia w 1949 r., zadecydowało o natychmiastowym rozpoczęciu kolektywizacji rolnictwa. Nie pozostawiono czasu niezbędnego dla przygotowań organizacyjnych, a przede wszystkim stworzenia odpowiednich warunków ekonomicznych dla przebudowy strukturalnej rolnictwa. Nurt forsownej kolektywizacji umocniły decyzje Biura Politycznego KC Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) z października 1949 r. Nakazały one władzom terenowym koncentrację ruchu założycielskiego w powiatach o wysokiej kulturze rolnej, celem zawiązania gospodarstw cechujących się dobrymi wynikami produkcyjnymi, zachęcających chłopów do tworzenia spółdzielni¹².

W praktyce, metodami administracyjnymi i ekonomicznymi zmuszano chłopów, wbrew ich woli, do tworzenia spółdzielni. Opornych, szczególnie kułaków, represjonowano, kierując do obozów pracy i więzień, a synów chłopskich do specjalnych jednostek wojskowych. Rozgłosu nabrały drastyczne metody stosowane podczas kolektywizacji rolnictwa w powiatach drawskim i gryfickim

¹¹ *Rezolucja Biura Informacyjnego*, „Nowe Drogi” 1948, nr 10, s. 14–17; zob. T. Chrobak, *Model kulaka w latach forsownej kolektywizacji*, „Wieś i Państwo” 1992, nr 1, s. 154–167; A. Dobieszewski, *Kolektywizacja wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 1993, s. 124; K. Robakowski, *Spoleczno-polityczne problemy rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w Polsce w latach 1944–1956*, Poznań 1986, s. 227.

¹² W. Kijewski, *Działalność PZPR w zakresie socjalistycznej przebudowy wsi w latach 1949–1956*, Warszawa 1982, s. 177.

na Pomorzu Zachodnim. Systematycznie potęgowała się walka o ilość, a nie o siłę ekonomiczną czy atrakcyjność spółdzielni dla chłopstwa. Nie przynosiło to jednak oczekiwanych efektów, a jedną z przyczyn była niedostateczna pomoc ekonomiczna państwa dla przymusowych kooperatyw¹³.

W końcu 1955 r. działało 9076 spółdzielni obejmujących obszar 1,9 mln ha, czyli nieco ponad 9 proc. powierzchni użytków rolnych w kraju. W tym samym roku spółdzielnie produkcyjne dały produkcję globalną stanowiącą ponad 8 proc. całego rolnictwa. Ich efektywność gospodarowania odbiegała od uzyskiwanej przez chłopów, np. produkcja w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych była o 14 proc. niższa¹⁴.

Podobne problemy wystąpiły w PGR-ach, których do 1955 r. powstało 6185, a obejmowały obszar 3,1 mln ha. Ich udział w całości użytków rolnych przekroczył 12 proc.¹⁵ Mimo opieki ze strony władz partyjnych i państwowych PGR-y notowały słabe wyniki gospodarcze. Ich udział w globalnej produkcji rolnictwa w 1955 r. sięgał 11 proc., a plony były niższe od uzyskiwanych w gospodarstwach chłopskich. Rozpiętość na niekorzyść gospodarstw państwowych wynosiła w przypadku zbóż 2 proc., ziemniaków – 21 proc., a buraków cukrowych – 25 proc.¹⁶

Próbie szybkiej socjalizacji rolnictwa towarzyszyło narastanie w polityce agrarnej elementów antychłopskich. Bezpośrednio po wojnie pracę rolników indywidualnych wspierano kredytami i pomocą materialną, w tym środkami otrzymanymi w ramach pomocy Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNRRA). Państwo wprowadziło korzystną kontraktację płodów rolnych, szczególnie buraków cukrowych, ziemniaków i lnu. W 1948 r. zainaugurowano tzw. akcję „H”, której celem było zachęcenie rolników do podnoszenia pogłowa bydła, m.in. przez wprowadzenie ulg w podatku gruntowym. Jednak na skutek dotkliwych strat wojennych, mimo wysiłku chłopstwa i pomocy państwa, odbudowa produkcji rolniczej przebiegała wolno. W 1949 r., przyjmując za podstawę obliczeń dawne terytorium Polski, produkcja była niższa o ok. 9 proc., a w obecnych granicach o 14 proc. Jednak wobec mniejszej liczby ludności, osiągnięta wytwórczość pozwoliła przekroczyć przeciętny jej poziom na 1 mieszkańca z lat 1934–1938 o ok. 28 proc.¹⁷

¹³ D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*, Warszawa 1998, s. 542; J. Kaliński, *Forsowna kolektywizacja rolnictwa (1948–1956)*, „Kwartalnik Historyczny” 1984, nr 1, s. 122–123.

¹⁴ *Rocznik statystyczny 1957*, Warszawa 1957, s. 123, 137; *Rocznik statystyczny 1959*, Warszawa 1959, s. 168.

¹⁵ *Statystyka rolnictwa 1946–1957*, Warszawa 1961, s. 175 i n.

¹⁶ Obliczono na podst. *Rocznika statystycznego 1957...*, s. 126; *Rolniczy rocznik...*, s. 168.

¹⁷ J. Kaliński, *Plan Odbudowy Gospodarczej 1947–1949*, Warszawa 1977, s. 156; K. Secomski, *Analiza wykonania planu trzyletniego*, Warszawa 1950, s. 46.

Wraz z podjęciem akcji forsownej kolektywizacji rolnictwa władze uruchomiły proces ograniczania i eliminacji gospodarstw chłopskich, zwłaszcza większych. Jego podstawy prawne znalazły się w Konstytucji PRL z 1952 r., której artykuł 15 głosił likwidację własności indywidualnej. Szeroko stosowano dyskryminację gospodarstw chłopskich w zakresie zaopatrzenia w środki do produkcji rolnej i materiały budowlane oraz dotkliwą politykę fiskalną i gruntową. W wyniku tego w 1951 r. nastąpiło załamanie produkcji w gospodarstwach indywidualnych, a jej poziom z 1950 r. nie został odbudowany do 1955 r. Ponieważ udział sektora prywatnego sięgał 81 proc. ogólnej produkcji rolniczej, jego wyniki decydowały o pracy całego rolnictwa. W 1955 r. ogólna wytwórczość rolnicza w przeliczeniu na 1 mieszkańca okazała się o 4 proc. niższa od uzyskanej w 1950 r.¹⁸

Na skutek niskich plonów i zmniejszenia powierzchni zasiewów, zbiory zbóż, ziemniaków i buraków cukrowych w połowie lat pięćdziesiątych były mniejsze niż przed wojną. Niedostatek pasz wpłynął na redukcję hodowli zwierząt. Wobec silnego wzrostu ludności miast pod wpływem forsownej industrializacji, pojawiły się dotkliwe trudności zaopatrzeniowe w żywność, które próbowano łagodzić przez wprowadzenie reglamentacji spożycia. Gromadzeniu odpowiedniej puli dóbr służyło wprowadzenie obowiązkowych dostaw produktów rolnych po zaniżonych cenach. W 1952 r. objęły one zwierzęta rzeźne, mleko, zboża i ziemniaki, silnie uderzając w podstawy ekonomiczne gospodarowania, szczególnie gospodarstw indywidualnych¹⁹.

Poza ogólną zapaścią rolnictwa, ukształtowała się silna dysproporcja między produkcją roślinną i zwierzęcą. Do czołowych zagadnień gospodarczych urósł problem zaopatrzenia ludności w mięso, a właściwie problem paszowy, hamujący rozwój hodowli. Jak się wkrótce okazało problemy te negatywnie oddziaływały na warunki bytowe ludności w całym okresie PRL i były powodem burzliwych wystąpień społecznych.

Gomułkowska polityka rolna (1956–1970)

Wydarzenia polityczne latem i jesienią 1956 r. zrewidowały dotychczasową linię postępowania władz wobec rolnictwa, szczególnie w odniesieniu do kolektywizacji. Wystąpili przeciwko niej nie tylko chłopi, ale również część ekonomistów i polityków. Pojawiła się istna gorączka likwidacyjna spółdzielni produkcyjnych. Do połowy listopada 1956 r. rozwiązało się 75 proc. spółdzielni, głównie

¹⁸ J. Kaliński, *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948–1956*, Warszawa 1987, s. 148 i n.; *Konstytucja PRL z 22 VII 1952 r.*, Warszawa 1983, s. 12; *Rocznik statystyczny 1957...*, s. 112.

¹⁹ S. Kuziński, *Główne proporcje rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*, Warszawa 1960, s. 21; A. Zawistowski, *Bilety do sklepu. Handel reglamentowany w PRL*, Warszawa 2017, s. 105 i n.

w województwach zachodnich i północnych. W końcu 1956 r. liczba spółdzielni nie przekraczała 16 proc. stanu notowanego w grudniu roku poprzedniego²⁰.

Wnioski z zachodzących żywiłowo w rolnictwie zmian sformułowano na VIII plenum KC w październiku 1956 r., kiedy ponownie na czele partii stanął Gomułka. Komuniści wyrazili zgodę na rozwiązywanie źle pracujących spółdzielni, ale zapowiedzieli umocnienie gospodarstw posiadających warunki do zdrowego rozwoju. Jednocześnie wyrażali poparcie dla gospodarstw chłopskich, w tym dużych, przez zniesienie ograniczeń w obrocie ziemią i prawie dziedziczenia gruntów²¹.

Rozwinięty program zmian w rolnictwie przygotowany został w styczniu 1957 r. przez władze PZPR i sojuszniczego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL). Zapowiadał on swobodny rozwój gospodarstw indywidualnych, oparty na różnorodnych formach wzajemnej pomocy. Jednak wielkość gospodarstw rodzinnych nie mogła przekraczać norm zawartych w powojennych dekretach o reformie rolnej i osadnictwie na ZZiP. Nie rezygnowano także z „uspołecznienia” rolnictwa, przez co rozumiano dalszy rozwój PGR-ów i spółdzielni produkcyjnych, dopuszczono jednak do organizowania różnorodnych form wspólnego gospodarowania, szczególnie preferując, wcześniej likwidowane, kółka rolnicze²². Ruch założycielski kółek w latach 1957–1958 był bardzo dynamiczny, ogarniając przeszło 12 proc. gospodarstw chłopskich. Przy kółkach powstawały spółdzielnie usługowo-wytwórcze, spółdzielcze ośrodki rolne i zespoły maszynowe. Blisko 20 proc. kółek prowadziło zespołową kontraktację produktów rolnych, a ponad 15 proc. zorganizowało fermy drobiu²³.

Nowa polityka agrarna pozytywnie wpłynęła na postawy chłopów wobec indywidualnego gospodarowania. Wzrosły nadzieje na rzeczywistą akceptację przez władze gospodarstw rodzinnych, z ufnością przyjęto na wsi ograniczenie w 1957 r. obowiązkowych dostaw, podwyżkę cen skupu i zmniejszenie obciążeń fiskalnych. Wzrosły kredyty dla rolników, a prawo do korzystania z nich uzyskali bogaci chłopci, posiadający więcej niż 12 ha ziemi²⁴. Rolnicy zwiększyli inwestycje, obok budowlanych i inwentarskich także w ziemię, o czym świadczył wzrost cen gruntów. Podniósł się udział chłopstwa w nabywaniu i dzierżawie gruntów PFZ, sporo osób migrowało do miast. W konsekwencji wzrósł odsetek gospodarstw większych (10–20 ha), stabilny był udział gospodarstw

²⁰ S. Jarecka-Kimłowska, *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970*, Warszawa 1978, s. 93–94.

²¹ *Uchwała VIII plenum KC 19–21 X 1956 r. o aktualnych zadaniach politycznych i gospodarczych partii* [w:] *Uchwały Komitetu Centralnego PZPR od II do III Zjazdu*, Warszawa 1959, s. 211 i n.

²² *Wytoczne w sprawie polityki rolnej. Uchwała KC PZPR i NK ZSL* [w:] *Uchwały Komitetu Centralnego PZPR od II...*, s. 453.

²³ S. Jarecka-Kimłowska, *Kółka rolnicze w latach 1956–1959. Wstępny okres tworzenia się organizacji*, Warszawa 1981, s. 5 i n.; *Rocznik statystyczny 1959...*, s. 189.

²⁴ (af), *Obciążenie finansowe wsi w latach 1955–1958*, „Życie Gospodarcze 1958, nr 43, s. 4.

dużych (powyżej 20 ha), nie zanikł natomiast proces rozdrabniania średnich i małych gospodarstw²⁵.

Liczba spółdzielni produkcyjnych w latach 1957–1958, po klęsce kolektywizacji w 1956 r., nie zmieniła się, gdyż rozwiązywaniu starych towarzyszyło tworzenie nowych kooperatyw rolniczych. Zmalał natomiast przeciętny obszar spółdzielni z 206 ha w 1955 r. do 131 ha w 1958 r. Skurczyła się także liczba PGR-ów, ale ich przeciętny obszar w omawianym okresie był stabilny (508–514 ha)²⁶. Udział gospodarstw publicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych obniżył się z 23 proc. w 1955 r. do 14 proc. w 1958 r.²⁷ Był to jeden z najbardziej spektakularnych i długotrwałych skutków zwrotu w polityce agrarnej w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, wyróżniający Polskę na tle innych państw bloku sowieckiego.

Ważnym efektem nowej polityki rolnej, wspierającej gospodarstwa indywidualne, był natychmiastowy wzrost produkcji. W 1958 r. osiągnęła ona poziom najwyższy po wojnie, zarówno w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, jak i na jednego mieszkańca. Nieznacznie poprawiła się struktura wytwórczości na korzyść produktów zwierzęcych. O decydującej roli gospodarstw rodzinnych w przyroście produkcji świadczy to, że ich udział w produkcji końcowej rolnictwa podniósł się z niecałych 82 proc. w 1955 r. do 90 proc. w 1958 r.²⁸ Tym samym dowiodły one swojej żywotności i ukrytych możliwości, które mogły być wyzyskane w bardziej sprzyjających warunkach.

Renesans gospodarki chłopskiej, zwłaszcza większych gospodarstw, część kierownictwa PZPR oceniała jako nieuzasadnione dopuszczenie do kapitalistycznego rozwoju rolnictwa. W związku z tym w polityce agrarnej ponownie pojawiło się hasło poparcia dla spółdzielczości produkcyjnej²⁹. Odstąpiono jednak od kolektywizacji bezpośredniej, a przyjęto drogę „pośredniej socjalizacji” rolnictwa, polegającą na rozwoju różnych form wspólnego gospodarowania, stopniowo prowadzącego do pełnego jego „uspołecznienia”³⁰.

Za dalszym rozwojem spółdzielczości produkcyjnej na wsi, wspieranym ulgami, bonifikatami i bezpośrednią pomocą finansową państwa, opowiedział się III Zjazd PZPR w 1959 r. Kółka rolnicze i wiejską spółdzielczość zaopatrzenia i zbytu potraktowano jako sposób wdrażania chłopów do zespolonego działania. Komuniści zwalczali „idealizowanie” gospodarstw rodzinnych

²⁵ A. Szemberg, *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne indywidualnych gospodarstw rolnych*, Warszawa 1980, s. 94–95; *Rocznik statystyczny 1959...*, s. 188; *Rolniczy rocznik...*, s. 49.

²⁶ *Rolniczy rocznik...*, s. 157; *Rocznik statystyczny 1957...*, s. 145; *Rocznik statystyczny 1959...*, s. 199.

²⁷ *Rocznik statystyczny 1959...*, s. 171.

²⁸ *Rolniczy rocznik...*, s. 29, 37.

²⁹ H. Słabek, *Historia społeczna Polski Ludowej (1944–1970)*, Warszawa 1988, s. 319.

³⁰ B. Głębowicz, *Przemiany stosunków agrarnych w Polsce w latach 1944–1965*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu” 1967, z. 22, s. 131.

i przeciwstawiali się tworzeniu dużych gospodarstw indywidualnych (powyżej 20 ha). Jednocześnie przeciwni byli dzieleniu średnio- i małorolnych działek oraz ograniczyli zakres dziedziczenia gruntów. Przed biedotą wiejską otworzyli perspektywę wejścia do spółdzielni produkcyjnych lub uzyskania statusu chłopa-robotnika. Popierali rozwój sektora państwowego w rolnictwie, przy jednoczesnym doskonaleniu jego form organizacyjnych i funkcjonowania. W celu pomocy w sfinansowaniu inwestycji modernizacyjnych w rolnictwie powołano Fundusz Rozwoju Rolnictwa (FRR), gromadzący środki finansowe z różnicy cen płaconych w skupie wolnorynkowym i obowiązkowym. Dysponować nim miały kółka rolnicze, przeznaczając środki FRR na cele służące umacnianiu zespołowego gospodarowania³¹. Różnorodne działania w sferze socjalizacji rolnictwa miały doprowadzić do 1980 r. do pełnej kolektywizacji gospodarstw indywidualnych, a jednocześnie podnieść poziom gospodarczy gospodarstw państwowych³².

Nowa polityka rolna, próbująca łączyć wsparcie dla rolnictwa chłopskiego z kontynuowaniem „uspołecznienia” rolnictwa, nie przyniosła spodziewanej intensyfikacji produkcji rolniczej. Przeciętne plony zbóż z lat 1959–1965 tylko o niecałe 3 q/ha przekraczały stan z końca okresu międzywojennego. Tymczasem wzrosło spożycie związane z uprzemysłowieniem i urbanizacją kraju oraz zużycie na potrzeby hodowli, powodując dotkliwy deficyt zbóż. W celu jego ograniczenia zwiększano import, głównie ze Stanów Zjednoczonych i Kanady, Związku Sowieckiego i Francji, co silnie obciążało bilans handlowy kraju. Władze, dostrzegając groźbę zadłużenia zagranicznego, skłaniały się ku całkowitej likwidacji przywozu zbóż, bez względu na jej skutki dla produkcji zwierzęcej³³.

Przeciwko tym zamiarom wystąpił prof. Michał Kalecki, argumentując, że przywóz przyczynia się do wzrostu produkcji hodowlanej i jej eksportu, a pośrednio do podniesienia dochodu narodowego. Podobne stanowisko zajął Mieczysław Mieszczankowski, apelując o zwiększenie nakładów inwestycyjnych na rolnictwo³⁴. Artykuły obu ekonomistów spotkały się z krytyką władz partyjnych, które skłoniły redakcję „Życia Gospodarczego” do opublikowania tekstów popierających politykę zbożową PZPR. Jednocześnie w kierownictwie partii rozważano podniesienie cen mięsa, aby zmniejszyć jego spożycie w obliczu

³¹ *III Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Stenogram*, Warszawa 1959, s. 358 i n.; Ustawa z 29 VI 1963 r. o ograniczeniu podziału gospodarstw rolnych, DzU 1963, nr 28, poz. 168.

³² W. Bieńkowski, *Socjologia kłęski (Dramat gomułkowskiego czternastolecia)*, Paryż 1971, s. 41.

³³ P. Bożyk, B. Wojciechowski, *Handel zagraniczny Polski 1945–1969*, Warszawa 1971, s. 110–112; H. Olszewski, *Problemy równowagi bilansu zbożowego w Polsce*, Warszawa 1964, s. 275.

³⁴ M. Kalecki, *Uwagi o planie gospodarczym na lata 1966–1970*, „Życie Gospodarcze” 1964, nr 15, s. 1, 2; M. Mieszczankowski, *Uwagi o planie rozwoju rolnictwa (Artykuł dyskusyjny)*, „Życie Gospodarcze” 1964, nr 19, s. 1, 6.

przewidywanego spadku produkcji hodowlanej, związanego z zahamowaniem importu zbóż³⁵.

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych przygotowano projekty ustaw o scalaniu i wymianie gruntów, o przymusowym wykupie nieruchomości wchodzących w skład gospodarstw rolnych i o rentach dla rolników przekazujących nieruchomości rolne na własność państwa. W zamyśle władz miało to ułatwić transfer gruntów z gospodarstw indywidualnych do „uspołecznionych”³⁶. W dyskusji poselskiej nad tymi projektami poseł katolicki Konstanty Łubieński krytycznie ustosunkował się do polityki faworyzowania PGR-ów. Uznał ją za odejście od programu nowej polityki rolnej z 1957 r. Uważał, że gospodarstwa państwowe wymagają olbrzymich kapitałów, na które Polski nie stać. Tymczasem sytuacja demograficzna nakazywała wspieranie dziedzin pracochłonnych, do których należały m.in. gospodarstwa indywidualne, szczególnie średnie³⁷.

Posłowie komunistyczni (m.in. Józef Tejchma) dowodzili, że nie nastąpiły zmiany w polityce agrarnej przyjęte w 1957 r. Uważali, że wywłaszczeniem mogli się czuć zagrożeni tylko chłopci najgorzej gospodarujący, a gospodarstwa średnie i większe mogły się cieszyć poparciem władz. Podobne stanowisko zajęły władze ZSL, które uznały ustawy za wyraz poszukiwania sposobów bardziej efektywnego wykorzystania gruntów³⁸. W praktyce przyjęcie ustaw oznaczało rozpoczęcie akcji legalnego zagarniania ziemi chłopskiej na rzecz gospodarstw państwowych³⁹. W latach 1960–1970 obszar użytków rolnych PGR-ów powiększył się o 453 tys. ha⁴⁰.

U podstaw polityki preferowania sektora państwowego i większych gospodarstw indywidualnych leżało przekonanie, że w tych formach organizacyjnych istnieją możliwości zwiększenia oraz intensyfikacji produkcji zwierzęcej. W pierwszym przypadku, przy wykorzystaniu nowoczesnych technologii przemysłowych, w drugim – tradycyjnymi sposobami produkcji⁴¹.

³⁵ J. Głowczyk, W. Rydygier, *Czy można plan wieloletni oprzeć na imporcie zbóż*, „Życie Gospodarcze” 1964, nr 22, s. 1, 7; S. Gucwa, *Drogi prowadzące do likwidacji importu zbóż*, „Życie Gospodarcze” 1964, nr 22, s. 1, 9.

³⁶ „Biuletyn Biura Sekretariatu KC PZPR” 1967, nr 173, s. 1.

³⁷ Sprawozdanie stenograficzne z 18 posiedzenia Sejmu PRL w dniach 23 i 24 I 1968 r., ł. 124–129.

³⁸ *Ibidem*, ł. 148–151; V Kongres Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego 29–31 III 1969. Referat, przemówienia, uchwała, Warszawa 1969, s. 168.

³⁹ Ustawa z 24 I 1968 r. o przymusowym wykupie nieruchomości wchodzących w skład gospodarstw rolnych, DzU 1968, nr 3, poz. 14; Ustawa z 24 I 1968 r. o scalaniu i wymianie gruntów, DzU 1968, nr 3, poz. 13; Ustawa z 24 I 1968 r. o rentach i innych świadczeniach dla rolników przekazujących nieruchomości rolne na własność Państwa, DzU 1968, nr 3, poz. 15.

⁴⁰ S. Stępka, *Chłopi wobec groźby kolektywizacji rolnictwa w latach 1956–1970* [w:] *Wieś w Polsce Ludowej*, red. G. Miernik, Kielce 2005, s. 116.

⁴¹ „Biuletyn Biura Sekretariatu KC PZPR” 1970, nr 199, s. 25.

Tymczasem średnia roczna dynamika produkcji rolniczej w latach 1966–1970 wyniosła niecałe 2 proc., wobec 3 proc. w poprzedniej pięcioletce. Szczególnie trudne były lata 1969–1970, kiedy nieurodzaj ziemniaków i pasz zielonych spowodował spadek pogłowia trzody i bydła. W 1970 r. obsada na 100 ha użytków rolnych podstawowych zwierząt hodowlanych była niższa od uzyskanej w 1968 r., a w przypadku trzody chlewnej od stanu z 1965 r.⁴² Wyniki rolnictwa nie tylko negatywnie rzutowały na zaopatrzenie ludności w żywność, ale także niektórych gałęzi przemysłu w surowce do produkcji. Konieczne stało się ograniczenie eksportu rolno-spożywczego, szczególnie mięsa, istotnego w bilansie handlowym z krajami kapitalistycznymi.

O niedostatecznym poziomie produkcji rolniczej decydowało dominujące rolnictwo indywidualne z anachroniczną strukturą obszarową gospodarstw i odczuwające dyskryminacyjną politykę państwa. Stosunkowo duże gospodarstwa publiczne użytkowały w 1970 r. blisko 16 proc. gruntów ornych, ale ich udział w produkcji globalnej rolnictwa niewiele przekraczał 14 proc.⁴³ Porównanie tylko tych wskaźników zdecydowanie negatywnie świadczyło o intensywności produkcji w spółdzielniach rolniczych i PGR-ach. Gospodarstwa chłopskie swoimi wynikami dowodziły, że przy bardziej sprzyjającej polityce agrarnej mogłyby lepiej zaopatrzyć kraj w żywność i zwiększyć korzystny eksport.

Polityka gierkowska (1971–1980)

Po dojściu do władzy ekipy Edwarda Gierka zamierzano nadal łączyć rozwój produkcji w większych gospodarstwach chłopskich z przebudową ustrojową, zwiększającą rolę sektora państwowego i spółdzielczego. Pogrudniowa polityka rolna deklarowała potrzebę ekonomicznego wiązania chłopstwa z państwem przez wykorzystanie spółdzielczości i systemu powszechnej kontraktacji. W produkcji rolniczej, wobec dużych zasobów siły roboczej na wsi, propagowano pracochłonne uprawy roślinne i hodowlę. W przypadku hodowli stymulowano specjalizację i nowoczesne formy tuczu, m.in. brojlerów. Odmienne niż w czasach rządów Gomułki akceptowano konieczność importu zbóż w granicach 2 mln t rocznie, w celu zmniejszenia krajowego deficytu pasz⁴⁴.

Wychodząc naprzeciw od dawnym powtarzanym postulatom chłopstwa, od 1 stycznia 1972 r. zniesiono, niepopularne na wsi i negatywnie oddziałujące na intensywność produkcji, obowiązkowe dostawy produktów rolnych. Akt

⁴² *Rocznik statystyczny 1971*, Warszawa 1971, s. 266 i 282.

⁴³ *Ibidem*, s. 267, 273.

⁴⁴ *Polityka rolna: wybrane materiały i dokumenty*, Warszawa 1973, s. 5 i n.; Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 21 XI 1974 r. o dalszą poprawę wyżywienia narodu i rozwój rolnictwa, „Monitor Polski” 1974, nr 39, poz. 930.

ten ograniczył elementy administrowania w wymianie między miastem a wsią oraz stworzył lepsze warunki egzystencji dla większych gospodarstw rodzinnych. Utrzymano FRR wspierający kółka rolnicze, który po zniesieniu obowiązkowych dostaw zasilany był z części podatku gruntowego⁴⁵. Znowelizowano przepisy regulujące stosunki własnościowe w rolnictwie indywidualnym, ułatwiając powiększenie gospodarstwa i wiążąc prawo do posiadania gruntów z odpowiednimi kwalifikacjami oraz faktyczną pracą na roli. Rozszerzono także możliwości uzyskania dożywotniej renty z tytułu przekazanej państwu ziemi⁴⁶. Regulacjom prawnym nie towarzyszyło jednak odpowiednie wsparcie ekonomiczne dla gospodarstw rodzinnych. Wprawdzie ogólna wielkość nakładów inwestycyjnych w rolnictwie w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych uległa podwojeniu, ale w podstawowej masie kierowano je do spółdzielni produkcyjnych i gospodarstw państwowych. Gospodarstwa rodzinne, mimo że obejmowały zdecydowaną większość użytków rolnych (70–75 proc.), pozostawały w tyle za preferowanymi w nakładach gospodarstwami publicznymi. Ich udział w inwestycjach rolnych w pięcioleciu 1971–1975 nie przekroczył 38 proc.⁴⁷

Wzmogło się zjawisko wymiany gruntów między sektorami własnościowymi. Z jednej strony nastąpił przyspieszony proces przekazywania państwu ziemi przez chłopów pozbawionych następców lub za rentę, z drugiej zaś część lepiej sytuowanego chłopstwa, po zniesieniu obowiązkowych dostaw, przystąpiła do nabywania gruntów. W latach 1971–1975 chłopci przekazali państwu 895 tys. ha, a otrzymali na trwałe użytkowanie z PFZ tylko 288 tys. ha ziemi⁴⁸. Grunty chłopskie systematycznie powiększały obszar gospodarstw państwowych, który w latach 1971–1975 wzrósł z 3,4 mln do 3,7 mln ha, czyli o 9 proc. Jednocześnie nasilił się proces tworzenia rolniczych spółdzielni produkcyjnych, którym państwo zaoferowało dotacje oraz łatwo umarżane kredyty na zakup ziemi oraz jej zagospodarowanie. W omawianym okresie liczba spółdzielni wzrosła o 110, a ich powierzchnia z 268 tys. do 355 tys. ha, czyli o 32 proc.⁴⁹

Znaczna część ziemi, należącej poprzednio do chłopstwa, zasiliła popierane przez władze i finansowane ze środków FRR kółka rolnicze. Obszar gruntów przez nie użytkowanych powiększył się w omawianym okresie aż o 141 proc.,

⁴⁵ E. Gorzelak, *Polityka agrarna PRL*, Warszawa 1980, s. 93; Ustawa z 26 X 1971 r. o zniesieniu obowiązkowych dostaw zbóż, ziemniaków i zwierząt rzeźnych, DzU 1971, nr 27, poz. 253.

⁴⁶ Ustawa z 26 X 1971 r. o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych, DzU 1971, nr 27, poz. 250; Rozporządzenie Rady Ministrów z 23 XII 1971 r. w sprawie nieruchomości nie podlegających przekazaniu lub przejęciu oraz warunków ich nabycia przez posiadaczy zależnych, DzU 1971, nr 37, poz. 331; Ustawa z 26 X 1971 r. zmieniająca ustawę Kodeks cywilny, DzU 1971, nr 27, poz. 252.

⁴⁷ *Polska w latach 1970–1980*, Warszawa 1981, s. 25. Obliczenia własne.

⁴⁸ *Rocznik statystyczny 1976*, Warszawa 1976, s. 237.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 250, 256; Uchwała nr 33 Rady Ministrów z 11 II 1972 r. w sprawie pomocy państwa dla rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz dla innych form zespołowej gospodarki w rolnictwie, „Monitor Polski” 1972, nr 13, poz. 88.

osiągając wielkość 255 tys. ha. Kółka rolnicze odeszły od swojej tradycyjnej funkcji wspólnego użytkowania maszyn i świadczenia usług dla gospodarstw chłopskich. Coraz szerzej, mimo niedostatecznych efektów, rozwijały zespołową produkcję roślinną i zwierzęcą, stając się jedną z form własności społecznej ziemi. Nowy charakter kółek rolniczych został zinstytucjonalizowany utworzeniem w 1973 r. gminnych spółdzielni kółek rolniczych⁵⁰.

Gierkowska polityka agrarna, wyrażająca się zwiększonymi inwestycjami, głównie w sektorze publicznym, i popieraniem dużych gospodarstw chłopskich, przyniosła dobre rezultaty ekonomiczne. Globalna produkcja rolnicza w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych wzrosła o blisko 20 proc., co znacznie przewyższało rezultaty z lat sześćdziesiątych⁵¹. Wyniki zawdzięczano wysokiemu przyrostowi wytwórczości zwierzęcej, gdyż wielkość produkcji roślinnej, w związku z nieurodzajem w latach 1974–1975, była niedostateczna w stosunku do krajowych potrzeb konsumpcyjnych i paszowych⁵². Na osiągnięcie wysokiej dynamiki produkcji zwierzęcej wpłynął rosnący import zbóż, który w 1974 r. zbliżył się do 4 mln t, znacznie przekraczając plany⁵³.

Pod wpływem wydarzeń czerwca 1976 r. Gierek wysunął koncepcję dokonania „manewru gospodarczego”, w którym m.in. znalazła się zapowiedź preferencji inwestycyjnych dla rolnictwa. W praktyce, wprawdzie druga połowa lat siedemdziesiątych charakteryzowała się pewnym wzrostem udziału sektora prywatnego w inwestycjach rolnych, jednak w dalszym ciągu podstawową część nakładów na inwestycje produkcyjne w rolnictwie przejmowały gospodarstwa państwowe i spółdzielcze⁵⁴. Kierownictwo PZPR dążyło do stworzenia jeszcze dogodniejszych warunków dla rozwoju PGR-ów, rolniczych spółdzielni produkcyjnych i spółdzielni kółek rolniczych. Z polityką inwestycyjną zsynchronizowano działania w sferze własnościowej, powiększające areał gruntów sektora „uspołecznionego”. Systematycznie przejmował on zasoby PFZ, których przyrost pochodził głównie z przekazywania gruntów prywatnych za rentę lub spłaty pieniężne. Ważną rolę w tym procesie odegrała ustawa z 1977 r. o powszechnym systemie ubezpieczeń emerytalnych dla rolników indywidualnych, znacznie skuteczniejsza od podobnych aktów prawnych z lat sześćdziesiątych. Jednocześnie władze kontynuowały politykę wiązania gospodarstw rodzinnych z planami gospodarczymi przez system wieloletnich umów kontraktacyjnych, preferujących gospodarstwa specjalistyczne⁵⁵.

⁵⁰ *Procesy rozwojowe...*, s. 69; *Rocznik statystyczny 1976...*, s. 261.

⁵¹ *Rocznik statystyczny 1976...*, s. 232, ceny stałe 1976 r.

⁵² *Polska w latach 1970–1980...*, s. 74–76. Obliczenia własne.

⁵³ *Procesy rozwojowe...*, s. 250.

⁵⁴ V Plenum KC PZPR 1–2 grudnia 1976. *Podstawowe dokumenty i materiały*, Warszawa 1976, s. 23 i n.; *Polska w latach 1970–1980...*, s. 25. Obliczenia własne.

⁵⁵ Ustawa z 27 X 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz o innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin, DzU 1977, nr 32, poz. 140; VII Zjazd PZPR 8–12 grudnia 1975. *Stenogram z obrad*

W latach 1976–1980 gospodarstwa państwowe zwiększyły obszar użytków rolnych z 3,3 mln ha do 3,7 mln ha, czyli o 12 proc., a spółdzielnie produkcyjne, których liczba uległa podwojeniu, aż o 33 proc. (z 0,3 do 0,8 mln ha). Udział sektora publicznego w użytkowaniu gruntów wzrósł z 29 proc. w 1975 r. do 32 proc. w 1980 r.⁵⁶ W omawianym okresie gospodarstwa rodzinne utraciły 576 tys. ha użytków rolnych, a w całej dekadzie lat siedemdziesiątych – 1,6 mln ha. Liczba gospodarstw chłopskich zmniejszyła się o 337 tys. Redukcji ogólnego obszaru i liczebności gospodarstw chłopskich towarzyszyły zmiany w ich strukturze obszarowej. W całej dekadzie wzrósł udział gospodarstw najmniejszych (do 2 ha) oraz największych (o powierzchni 15 ha i więcej), kosztem innych grup obszarowych (szczególnie w przedziale 2–7 ha)⁵⁷. Oznaczało to pogłębiającą się polaryzację obszarową, a w konsekwencji także ekonomiczną gospodarstw, w krańcowych przypadkach prowadzącą do upadku tych najmniejszych. Konsekwencją było przechodzenie dotychczasowych użytkowników, a zwłaszcza młodzieży, do zajęć pozarolniczych. W końcu lat siedemdziesiątych do szczególnie trudnych problemów zaliczano: wzrost udziału gospodarstw bez następców (trzykrotny w stosunku do poprzedniej dekady), szybkie starzenie się populacji chłopskiej oraz rosnący udział gospodarstw rolnych użytkowanych przez emerytów i rencistów⁵⁸.

Polityka agrarna drugiej połowy lat siedemdziesiątych, preferująca gospodarstwa „uspołecznione”, na którą nałożył się kryzys gospodarczy, negatywnie wpłynęła na wyniki rolnictwa. Jego produkcja globalna w latach 1976–1980, w porównaniu do poprzedniej pięcioletki, wzrosła tylko o niecałe 3 proc. Zdeterminował ją spadek produkcji roślinnej o ponad 1 proc., a wzrost produkcji zwierzęcej o blisko 8 proc. uzyskano dzięki kontynuowaniu importu zbóż i pasz, który osiągnął jedną trzecią ogólnego zużycia pasz treściwych. Przywóz zasilał głównie gospodarstwa publiczne, w tym liczne nowe fermy tuczu przemysłowego o wysokiej zbożochłonności. Umożliwił on poprawę wskaźników ekonomicznych hodowli w gospodarstwach państwowych i spółdzielczych, chociaż pod względem obsady krów i koni lepiej prezentowały się gospodarstwa chłopskie⁵⁹.

Daje to podstawy do twierdzenia, że ustrojowo motywowane zwiększanie areалу sektora publicznego nie prowadziło do wzrostu intensywności gospoda-

plenarnych, Warszawa 1976, s. 142 i n.; A. Leopold, *Przemiany struktury polskiego rolnictwa (Model polskiego rolnictwa)*, „Nauka Polska” 1993, nr 4, s. 59.

⁵⁶ *Rocznik statystyczny 1981*, Warszawa 1981, s. 299, 302.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 302, 337; *Rocznik statystyczny 1984*, Warszawa 1985, s. 277.

⁵⁸ *Procesy rozwojowe polskiego rolnictwa*, Warszawa 1979, s. 154 i n.; A. Szemberg, *Zmiany w użytkowaniu ziemi [w:] Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim*, Warszawa 1979, s. 72 i n.

⁵⁹ A. Woś, *Rozwój i postęp w rolnictwie polskim*, Warszawa 1987, s. 83; *Polska w latach 1970–1980...*, s. 76, 83, 85.

rowania w rolnictwie. Efektywność rolnictwa „uspołecznionego” obniżała się, czego dobitnym przykładem były spółdzielnie produkcyjne. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych ich produkcja końcowa netto, liczona w tys. zł/ha spadła o 41 proc., a analogicznie liczona produkcja czysta aż o 49 proc.⁶⁰ Malejąca intensywność gospodarowania w rolnictwie stwarzała trudne problemy dla bezpieczeństwa żywnościowego kraju. W latach siedemdziesiątych Polska uzyskała status „importera netto” żywności⁶¹.

W ostatnich latach Polski Ludowej (1981–1989)

Narastający na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych kryzys gospodarczy i społeczny pogłębił negatywne zjawiska w rolnictwie. W latach 1979–1982 odnotowano spadek wytwórczości, wywołany dotkliwym deficytem środków do produkcji rolniczej. Skłonił on władze do ogłoszenia deklaracji dotyczących „nowych, trwałych zasad polityki agrarnej”, w tym poparcia dla gospodarstw rodzinnych. Szczególne znaczenie miały wytyczne PZPR i ZSL ze stycznia 1981 r., podkreślające nienaruszalność chłopskiej własności i jedność polityki rolnej w odniesieniu do wszystkich sektorów własnościowych. Wskazywano w nich na niezbędność odrodzenia różnych form samorządu rolniczego, ale jednocześnie zamierzano sprzyjać dalszemu rozwojowi PGR-ów i spółdzielni produkcyjnych⁶². Deklaracje władz pod wpływem presji społecznej, wyrażanej przez rolniczą „Solidarność”, przyniosły korzystne dla wsi regulacje prawne. Do Konstytucji wpisano zasadę trwałości własności gospodarstw prywatnych, uchylono restrykcyjną ustawę z lat siedemdziesiątych o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych oraz dokonano zmian w Kodeksie cywilnym i Kodeksie postępowania cywilnego, znosząc limity obszarowe i utrudnienia w dziedziczeniu ziemi. Nową ustawą rozszerzono dostęp do ubezpieczenia społecznego rolników i ich rodzin⁶³.

⁶⁰ J. Czyszkowska-Dąbrowska, *Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w warunkach kryzysu*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1986, nr 1, s. 79. Obliczenia własne.

⁶¹ *Procesy rozwojowe...*, s. 240–241, 282.

⁶² J. Gajewski, *Polityka rolna Polski w okresie gospodarki nakazowo-rozdziałowej* [w:] *Polska polityka rolna 1944–1944. Wybrane zagadnienia*, red. B. Kozuch, Białystok 1994, s. 45.

⁶³ J. Lewandowski, *Polityka rolna a przemiany systemowe w gospodarce polskiej* [w:] *Polityka rolna w okresie przemian systemowych*, Warszawa 1990, s. 11–12; Ustawa z 26 III 1982 r. o scalaniu gruntów, DzU 1982, nr 12, poz. 80; Ustawa z 26 III 1982 r. o zmianie ustawy Kodeks cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych, DzU 1982, nr 11, poz. 81; Ustawa z 26 III 1982 r. o zmianie ustawy Kodeks postępowania cywilnego, DzU 1982, nr 11, poz. 82; Ustawa z 20 VII 1983 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, DzU 1983, nr 39, poz. 175; Ustawa z 14 XII 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin, DzU 1982, nr 40, poz. 268.

Liberalizacja w sferze prawnej zaowocowała zwiększonym przejmowaniem gruntów PFZ przez chłopów. Jeśli w latach 1980–1984 60 proc. tych gruntów trafiało do gospodarstw „uspołecznionych”, to w latach 1985–1989 aż 79 proc. objęli chłopci⁶⁴. Znaczna część gruntów, które w latach siedemdziesiątych zostały przejęte przez gospodarstwa publiczne, wróciła do chłopstwa. W konsekwencji, w następnej dekadzie zwiększył się udział gospodarstw rodzinnych w całkowitej powierzchni użytków rolnych z 69 do blisko 72 proc.⁶⁵

Nie oznaczało to jednak istotnego polepszenia ich struktury obszarowej. Powodem była ograniczona pod wpływem zjawisk inflacyjnych podaż gruntów ze źródeł prywatnych oraz niższy w stosunku do lat siedemdziesiątych ubytek gospodarstw chłopskich. W rezultacie, w latach osiemdziesiątych rosła liczba „gospodarstw słabych ekonomicznie, wyludnionych, bez perspektywy poprawy”⁶⁶. Nie można jednak nie zwrócić uwagi na to, że systematycznie zwiększał się także odsetek gospodarstw powyżej 15 ha⁶⁷. Świadczyło to o postępującej polaryzacji gospodarstw chłopskich na tle ich zróżnicowanej sytuacji ekonomicznej.

Zmniejszyła się powierzchnia użytków rolnych należących do sektora publicznego (w latach 1980–1989 o 375 tys. ha) oraz jego udział w całej powierzchni użytków rolnych. Niemniej w 1989 r. sektor publiczny skupiał ponad 28 proc. użytków rolnych, co przekraczało poziom osiągnięty w 1955 r. (niecałe 23 proc.), czyli w okresie przymusowej kolektywizacji i wzmocnienia gospodarstw państwowych⁶⁸. Skłania to do refleksji, że po 1970 r. „metodami pokojowymi” komuniści osiągnęli lepsze rezultaty w zakresie pożądanego przez nich socjalizacji rolnictwa, niż w atmosferze zastraszenia i otwartej walki z chłopstwem, charakterystycznej dla pierwszej połowy lat pięćdziesiątych.

Mimo nieporównywalnie korzystniejszej struktury obszarowej gospodarstw publicznych, szczególnie państwowych, których większość miała przeciętny obszar powyżej 1000 ha, ich wyniki produkcyjne były nadal mierne. Udział gospodarstw publicznych w krajowej produkcji rolniczej wynosił blisko 20 proc. Porównanie wskaźników udziału w powierzchni użytków rolnych oraz w produkcji rolniczej negatywnie świadczyło o efektywności gospodarowania „uspołecznionego” rolnictwa i dowodziło przewagi słabych ekonomicznie i niepewnych swego losu gospodarstw prywatnych⁶⁹.

⁶⁴ A. Szemberg, *Przemiany agrarne w okresie 1985–1989*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1991, nr 3, s. 5.

⁶⁵ *Rocznik statystyczny 1984...*, s. 275; *Rocznik statystyczny 1990*, Warszawa 1991, s. 328. Obliczenia własne.

⁶⁶ A. Szemberg, *Przemiany...*, s. 17.

⁶⁷ *Rocznik statystyczny 1991*, Warszawa 1992, s. 323.

⁶⁸ *Rocznik statystyczny 1984...*, s. 275; *Rocznik statystyczny 1990...*, s. 328–329.

⁶⁹ M. Kozłowska, *Sektor państwowy w rolnictwie i jego przekształcenia strukturalno-własnościowe* [w:] *Polska polityka rolna...*, s. 183–184; *Rocznik statystyczny 1990...*, s. 334.

Warto przy tym zwrócić uwagę na to, że rolnictwo „uspołecznione” było nadal preferowane przez władze. W tym celu wykorzystywano takie instrumenty, jak zwiększanie zakresu zwolnień w podatkach i innych świadczeniach na rzecz państwa (np. z tytułu ubezpieczeń społecznych) oraz udzielanie przez państwowe i spółdzielcze banki dogodnych kredytów dla PGR i spółdzielni produkcyjnych⁷⁰.

Problemy jakie rodziło nieracjonalne wykorzystanie ziemi pogłębiały niedostateczne nakłady inwestycyjne na rolnictwo. Chronicznie nie wykonywano ustalonych planów i przez całą dekadę lat osiemdziesiątych zmniejszał się udział rolnictwa w ogólnych środkach kierowanych na gospodarkę⁷¹. Dodatkowo, po przejściowym wzroście, w końcu lat osiemdziesiątych spadł udział gospodarstw rodzinnych w inwestycjach całego rolnictwa⁷².

Dalekie od potrzeb było krajowe zaopatrzenie w środki do produkcji rolnej, a brak dewiz i restrykcje Zachodu po wprowadzeniu stanu wojennego zmniejszyły import służący rolnictwu. Redukcja o blisko 5 mln ton przywozu zbóż i pasz treściwych w latach 1981–1984 z całą siłą uderzyła w podstawy hodowli, szczególnie trzody chlewnej. Kryzys w rolnictwie skłonił władze do corocznego podnoszenia cen skupu, w celu zapewnienia rolnikom parytetu ich dochodów z dochodami z pracy w działach pozarolniczych, motywującego do intensyfikacji produkcji. W konsekwencji, relacja dochodów uzyskiwanych na jednego zatrudnionego w indywidualnej gospodarce rolnej do dochodów na jednego zatrudnionego w gospodarce narodowej zwiększyła się z 89 proc. w 1978 r. do 115 proc. w 1982 r., ale w następnych latach była systematycznie niższa od 100 proc. Podnoszenie cen skupu dało dobre efekty w przypadku produkcji roślinnej. W całej dekadzie (poza latami 1980 i 1982) odnotowano systematyczny jej wzrost, rzadko spotykany w gospodarce PRL. Natomiast w hodowli niedobór pasz spowodował spadek produkcji mięsa wieprzowego i wołowego, a szczególnie drobiowego. Globalna produkcja rolnicza w latach osiemdziesiątych rosła o niecałe 2 proc. rocznie, tj. w tempie o połowę niższym niż w poprzedniej dekadzie. W dynamice wzrostu, podobnie jak w poprzednich dekadach, utrzymywała się przewaga sektora prywatnego nad publicznym⁷³.

⁷⁰ E. Mazurkiewicz, *Reforma gospodarcza i jej realizacja w kompleksie gospodarki żywnościowej* [w:] *Problemy rozwoju wsi i rolnictwa w krajach socjalistycznych*, Warszawa 1989, s. 22 i n.

⁷¹ Udział rolnictwa w nakładach na inwestycje produkcyjne ogółem (proc., ceny stałe):

1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
29,3	29,2	28,2	25,8	24,0	23,7	23,5	22,9	21,3

Zob. *Rocznik statystyczny 1990...*, s. XXXV.

⁷² *Rocznik statystyczny 1984...*, s. 305, 306; *Rocznik statystyczny 1990...*, s. 353. Obliczenia własne.

⁷³ J. Gajewski, *Polityka...*, s. 47; A. Leopold, *Przemiany...*, s. 60; J. Lewandowski, *Polityka...*, s. 12; E. Mazurkiewicz, *Reforma...*, s. 21; *Rocznik statystyczny 1990...*, s. 334; *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa 1986–1990*, Warszawa 1992, s. XXXVII, 194.

W konsekwencji zróżnicowanych trendów w produkcji roślinnej i hodowli uległa zmianie struktura wytwórczości globalnej rolnictwa. Spadł w niej udział hodowli na rzecz produkcji roślinnej, co oznaczało pogorszenie oferty żywnościowej rolnictwa. W warunkach polskich było to powodem utrzymywania prawie przez całą dekadę lat osiemdziesiątych reglamentacji podstawowych artykułów żywnościowych, dogłębnie kompromitującej system gospodarki centralnie kierowanej⁷⁴.

* * *

Oceniając pełną meandrów politykę rolną władz PRL należy zgodzić się z opinią Jana Gajewskiego: „Trwałym jej elementem było uporczywe, bez względu na skutki, stanowisko władzy komunistycznej niezmiennie podkreślające konieczność socjalizacji wsi i rolnictwa”⁷⁵. Podobną ocenę wystawił Włodzimierz Puliński, pisząc: „Realizowana w naszym kraju polityka rolna stanowiła zaskakujący splot ideologicznych i doktrynalnych ciągot ku uspołecznieniu rolnictwa i uprzedzeń w stosunku do gospodarki chłopskiej”⁷⁶.

W konsekwencji polityki agrarnej, w której cele doraźne (poprawa warunków bytowych ludności) rozmijały się ze strategicznymi („uspołecznienie” rolnictwa), produkcja rolnicza w latach 1950–1990 rosła w niskim tempie 1,1 proc. rocznie, tymczasem roczny przyrost ludności wynosił 1,2 proc.⁷⁷ Dowodziło to klęski działań władz komunistycznych w odniesieniu do tej strategicznej gałęzi gospodarki. Problemy rolnictwa, generujące niedostatek żywności w całym okresie trwania Polski Ludowej, stały się istotną przyczyną licznie przeżywanym kryzysów społeczno-politycznych i upadku władzy komunistycznej w 1989 r.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- III Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. *Stenogram*, Warszawa 1959.
V Kongres Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego 29–31 III 1969. *Referat, przemówienia, uchwała*, Warszawa 1969.
V Plenum KC PZPR 1–2 grudnia 1976. *Podstawowe dokumenty i materiały*, Warszawa 1976.
VII Zjazd PZPR 8–12 grudnia 1975. *Stenogram z obrad plenarnych*, Warszawa 1976.

⁷⁴ A. Zawistowski, *Bilety...*, s. 341 i n.; *Rocznik statystyczny 1983*, Warszawa 1983, s. 261; *Rocznik statystyczny 1990...*, s. 336.

⁷⁵ J. Gajewski, *Polityka...*, s. 51.

⁷⁶ W. Puliński, *Rolnictwo rodzinne w Polsce od gospodarki nakazowo-rozdzielczej do rynkowej*, Łódź 2000, s. 55.

⁷⁷ S. Małecki-Tepicht, *Rolnictwo polskie w latach 1950–2002 – dziedzictwo i perspektywy*, „Materiały i Studia NBP” 2005, nr 196, s. 18.

Konstytucja PRL z 22 lipca 1952, Warszawa 1983.
Ochab E., *Wież polska na nowych drogach. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR*, Łódź 1946.
O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej, Warszawa 1944.
Polityka rolna: wybrane materiały i dokumenty, Warszawa 1973.
Rezolucja Biura Informacyjnego, „Nowe Drogi” 1948, nr 10.
Uchwały Komitetu Centralnego PZPR od II do III Zjazdu, Warszawa 1959.

OPRACOWANIA

(af), *Obciążenie finansowe wsi w latach 1955–1958*, „*Życie Gospodarcze*” 1958, nr 43.
Bieńkowski W., *Socjologia kłęski (Dramat gomułkowskiego czternastolecia)*, Paryż 1971.
Bożyk P., Wojciechowski B., *Handel zagraniczny Polski 1945–1969*, Warszawa 1971.
Chrobak T., *Model kulaka w latach forsownej kolektywizacji*, „*Wież i Państwo*”: 1992, nr 1.
Czyszowska-Dąbrowska J., *Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w warunkach kryzysu*, „*Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*” 1986, nr 1.
Dobieszewski A., *Kolektywizacja wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 1993.
Dylematy gospodarki polskiej, Londyn 1965.
Głębowicz B., *Przemiany stosunków agrarnych w Polsce w latach 1944–1965*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*” 1967, z. 22.
Główczyk J., Rydygier W., *Czy można plan wieloletni oprzeć na imporcie zbóż*, „*Życie Gospodarcze*” 1964, nr 22.
Gorzela E., *Polityka agrarna PRL*, Warszawa 1980.
Gucwa S., *Drogi prowadzące do likwidacji importu zbóż*, „*Życie Gospodarcze*” 1964, nr 22.
Jarecka-Kimłowska S., *Kółka rolnicze w latach 1956–1959. Wstępny okres tworzenia się organizacji*, Warszawa 1981.
Jarecka-Kimłowska S., *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970*, Warszawa 1978.
Jarosz D., *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*, Warszawa 1998.
Kalecki M., *Uwagi o planie gospodarczym na lata 1966–1970*, „*Życie Gospodarcze*” 1964, nr 15.
Kaliński J., *Forsowna kolektywizacja rolnictwa (1948–1956)*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1984, nr 1.
Kaliński J., *Plan Odbudowy Gospodarczej 1947–1949*, Warszawa 1977.
Kaliński J., *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948–1956*, Warszawa 1987.
Kijewski W., *Działalność PZPR w zakresie socjalistycznej przebudowy wsi w latach 1949–1956*, Warszawa 1982.
Krasicki W., *Kierunki rozwoju rolnictwa*, „*Gospodarka Planowa*” 1953, nr 12.
Kuziński S., *Główne proporcje rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*, Warszawa 1960.
Leopold A., *Przemiany struktury polskiego rolnictwa (Model polskiego rolnictwa)*, „*Nauka Polska*” 1993, nr 4.
Małecko-Tepicht S., *Rolnictwo polskie w latach 1950–2002 – dziedzictwo i perspektywy*, „*Materiały i Studia NBP*” 2005, nr 196.
Mieszczankowski M., *Uwagi o planie rozwoju rolnictwa (Artykuł dyskusyjny)*, „*Życie Gospodarcze*” 1964, nr 19.
Olszewski H., *Problemy równowagi bilansu zbożowego w Polsce*, Warszawa 1964.
Polityka rolna w okresie przemian systemowych, Warszawa 1990.
Polska polityka rolna 1944–1944. Wybrane zagadnienia, red. B. Kozuch, Białystok 1994.
Problemy rozwoju wsi i rolnictwa w krajach socjalistycznych, Warszawa 1989.
Procesy rozwojowe polskiego rolnictwa, Warszawa 1979.
Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim, Warszawa 1979.
Puliński W., *Rolnictwo rodzinne w Polsce od gospodarki nakazowo-rozdzielczej do rynkowej*, Łódź 2000, s. 55.
Robakowski K., *Spoleczno-polityczne problemy rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w Polsce w latach 1944–1956*, Poznań 1986.

- Secomski K., *Analiza wykonania planu trzyletniego*, Warszawa 1950.
- Słabek H., *Historia społeczna Polski Ludowej (1944–1970)*, Warszawa 1988.
- Słabek H., *Polityka agrarna PPR (Geneza i realizacja)*, Warszawa 1967.
- Szemberg A., *Przemiany agrarne w okresie 1985–1989*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1991, nr 3.
- Szemberg A., *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne indywidualnych gospodarstw rolnych*, Warszawa 1980.
- Wieś w Polsce Ludowej*, red. G. Miernik, Kielce 2005.
- Woś A., *Rozwój i postęp w rolnictwie polskim*, Warszawa 1987.
- Zawistowski A., *Bilety do sklepu. Handel reglamentowany w PRL*, Warszawa 2017.

The policy of the People's Poland authorities towards agriculture

Immediately after the war, the agrarian policy favored individual agriculture, which was related to the attempt to neutralize the countryside in the conditions of a struggle for power and the urgent need to provide food for the population. From the end of the 1940s, ideological aspects began to dominate, emphasizing the necessity of socialization of rural areas and agriculture. As a consequence of the long-term policy towards agriculture, in which the immediate goals (improvement of the living conditions of the population) did not match the strategic ones (socialization of agriculture), agricultural production in the years 1950–1990 grew insufficiently. The problems of agriculture, generating a food shortage throughout the entire period of the People's Poland, became an important cause of the numerous socio-political crises and the fall of the communist regime in 1989.

Słowa kluczowe: Polska 1944–1989, rolnictwo, polityka agrarna

Keywords: Poland 1944–1989, agriculture, agrarian policy

JANUSZ KALIŃSKI – prof. em. dr hab. nauk ekonomicznych związany ze Szkołą Główną Handlową w Warszawie (1965–2018) i Uniwersytetem w Białymstoku (2003–2013); badacz najnowszej historii gospodarczej Polski i świata. Opublikował m.in.: *Historia gospodarcza XIX i XX wieku* (2008), *Transformacja gospodarki polskiej w latach 1989–2004* (2009), *Autostrady w Polsce, czyli drogi przez mękę* (2011), *Gospodarka w PRL* (2012), *Economy in Communist Poland. The Road Astray* (2014), *Zarys stosunków międzynarodowych po II wojnie światowej* (2014).